

לשוננו לעם

עורך: משה פלורנטין

מתוך

כרך נח, תשס"ט-תש"ע

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

מקורות השראתו של עגנון בספרות השו"ת

בין האדונית לרוכל

כל סיפוריו של ש"י עגנון שרויים באפלה של רזים, רמזים ויחידות שעל הקורא לפענחם; לכן נכתבו עליהם פירושים והערות מכל המינים. יש ביניהם המנתחים את כוונת דבריו מתוך קריאה אנליטית, ויש המציינים את המקורות שמהם שאב, ויש הרואים בהם אפילו את אשר לא כיוון. עגנון הודה והתוודה שאין דרכו לגלות רזי השראתו וכוונת דבריו לאיש. אפילו לביאליק לא נענה כשהלה הפציר בו לגלות את סוד כתיבת "ספר המעשים"¹. אצל עגנון ליבא לפומא לא גלי. ובכל זאת השאיר עגנון ביצירותיו כל מיני רמזים לקורא על מנת שיטריח בתוך המדרשים, המסכתות וספרי השו"ת כדי למצוא את פתרונם של דבריו, וזהו עוד אחד מפניו המלאים אירוניה של סופרנו הדגול. הערה קטנה זו עוסקת בסיפור הפנטסטי "האדונית והרוכל" ומשתדלת לפנות דרך אל סוף דעתו של מחברו. עגנון משתמש ביצירותיו במילה המשונה **אדונית**² כדי לציין אישה חושנית,³ המסמלת במקרים מסוימים את הנצרות ואת קשריה עם היהדות – קשרים של אהבה משונה ושל איבה שפוכה. ב"אורח נטה ללון" (עמ' 238)⁴ מתאר עגנון את דמותו של כומר אחד, מזרע ישראל, המשים איבה בבני שבוש הנוצרים כלפי שכניהם היהודים. וכן דבריו:

מיום שבא אותו ממזר לעירנו אין לנו מנוחה, שבכל יום גנוסיא שלהם הוא מסית בנו את הגויים בדרשותיו. עכשיו מאמין אתה שאמת המעשה. איזו אמת ואיזה מעשה?

* יד לגדעון הילרוביץ, שמת מות גיבורים במבצע שלום הגליל ביום ג' תמוז תשמ"ב. יהי זכרו ברוך.

1. ש"י עגנון, מעצמי אל עצמי, ירושלים תשל"ו, עמ' 245.
2. על מילה זו ר' דבריו של עמוס עוז בספרו "סיפור על אהבה וחושך", ירושלים 2002, עמ' 88.
3. ר' להלן, ור' גם את שימושיו במילה זו – אמנם באופן שונה במקצת – ברומן תמול שלשום (כל סיפוריו של שמואל יוסף עגנון, ה), ירושלים ותל-אביב תשכ"ד, עמ' 48.
4. אורח נטה ללון (כל סיפוריו של שמואל יוסף עגנון, ד), ירושלים ותל-אביב תשכ"ד. יצא לאור לראשונה פרקים פרקים ב"הארץ" בין 18 באוקטובר 1938 ל-7 באפריל 1939.

מעשה היה באדונית אחת שהיה לה חוכר יהודי, אדם נאה ובעל צורה, עמדה ופיתתה אותו לעבירה, ומאותה עבירה נולד לה בן. מסרה אותו לבית הכמריות והן מסרוהו לבית הכמרים, והכמרים לימדו אותו דת שלהם ונימוסיות, עד שנעשה ראש כמרים בעירנו. ניענעתי בראשי ואמרתי, אם קבלה, נקבל.

נתרעם אותו אדם ואמר, אני הכרתי את אביו של הכומר לאחר שנעשה בעל תשובה. כשהייתי רואה אותו יושב בשקו ובתעניתו על אסקופת בית הכנסת של הסבלים ואומר תהלים היו עצמותי מרתתות. אילו היה בעיר אחרת היו נותנים לו פתקאות כמו לרבן של חסידים.

באותו ספר, בפרק "חג הפסח", עגנון מתאר את קשיי האורח למצוא ידידים כדי לערוך אתם את סדר ליל הפסח בשבוס (עמ' 243). לאחר שנתייבש מאותם שאליהם פנה ולא נענו לבקשתו, עלתה במוחו מחשבה זרה זו:

נסים ונפלאות אין מתרחשים בזמן הזה. אבל אם אמת שראש הכמרים שבעירנו אביו מישראל הרי אפשר שהוא אדוק באמונתם כלפי חוץ ונוהג כיהודי כשר בביתו. אלך אצלו אפשר שיזמיני ליסב עמו. עד שאני משתעשע במחשבה זרה זו פגע בי הרגל והסבתי במלון.

המקום השני שעגנון משתמש בו באותה מילה מוזרה כדי לתאר בה גבירה נוצרית הלוא הוא הסיפור המפורסם "האדונית והרוכל"⁵. מקום שלישי הוא סיפורו "הנעלם"⁶, המתאר יחסים סדיסטיים בין אדונית לבחור יהודי אומלל, ומקרה נוסף כגון זה מופיע ברומן האחרון הגדול שלו "שירה"⁷. למעשה בארבעת המקרים עגנון עוסק ביחסים המשונים שבין היהודים והנוצרים.

על "האדונית והרוכל" במיוחד כבר נכתבו ניתוחים, הסברים ופירושים מכל המינים, אך לא מצאתי אחד מהם המעיר על המקור שממנו שאב עגנון את השם **אדונית**, שאינו לא במקרא, לא בתלמוד ואף לא במדרשים. בשו"ת החת"ם סופר, חלק ד (אבן העזר, ב), סימן קמה, ימצא המעיין דיון בהתרת אישה אחת מכבלי עיגון באשר בעלה יצא עם חבילות סחורה וכנראה נרצח ביער על ידי גויים, ואדונית אחת נכרייה נזכרת שם, ועליו לדון אם העדות שגבה מפי העדים על אודות מראה הגווייה מספיקה כדי להתיר את האישה לשוק. ובמקום נוסף דן

5. סמוך ונראה (כל סיפוריו של שמואל יוסף עגנון, ו), ירושלים ותל-אביב תשכ"ד, עמ' 92-102. פורסם לראשונה ב-1943 בקובץ "בסער", שנערך בעבור חיילי הבריגדה היהודית שהצטרפו לצבא הבריטי בלחימתם בגרמנים.

6. נכלל בקובץ "עיר ומלוכה", ירושלים ותל-אביב תשל"ג, עמ' 449-491.

7. שיי עגנון, שירה, ירושלים תשל"א, עמ' 54.

החת"ס סופר ברציחתו של יהודי בידי גוי, ושוב מופיעה אדונית באמצע המעשה (חלק ג [אבן העזר, א], סימן פט). איך הבין עגנון את המקרים שבהם נושא ונותן החת"ס סופר? מה קרא הוא בין השיטין של אותם מעשים? המסר הראשון של הסיפור "האדונית והרוכל" מובן בקריאה ראשונה. כבר שמות הגיבורים – יוסף והילני – מעידים עליו. אבל הרובד המשני בסיפור זה, וכן ב"אורח נטה ללון" וב"הנעלם", הוא הרגש הדואלי של איזה מין יחס סדיסטי – בין האדונית והרוכל, בין הכומר ויהודי שבוש ובין הבחור היתום מבוטשטאטש והפריצה. שלא כמו בסיפוריו של עגנון, במקרים שהחת"ס סופר דן בהם נרצחו היהודים בידי נוצרים. דומני שבשינויים ששינה המחבר טמון הסוד של המסר השני, אותו שמחת חומרתו לא העז הסופר לגלות ברורות אלא רק ברמזים זעירים. ברית כרותה בין הסופר לשוחריו, שממה שהסופר לא רצה לגלות יגלה לרבים קוראו הנאמן רק חצי גילוי, וישאיר את החצי האחר כמוס למען ימשיכו להשתעשע בפיענוחו חבריו הנאמנים.

הפת שעדיין לא נשלמה והיום שעדיין לא נכנס

בין סיפוריו הקטנים של עגנון יש שניים שזכו במיוחד לתשומת דעת מבקרי המובהקים. האחד הוא "פת שלמה"⁸ והשני "עם כניסת היום"⁹. הצד השווה שבהם הוא דאגתו ועגמת נפשו של המחבר נוכח השינויים שחלו בקהילות ישראל שנאבד בהן אותו להט רוחני דתי שראה בילדותו בעיר מולדתו ובקרב משפחתו. כבר אברהם הולץ,¹⁰ הלל ברזל¹¹ וברוך קורצווייל¹² בשעתם, בין רבים וטובים, העמיקו לחקור בהם ונתנו דעתם על המסר הנובע מתוכם. כל המכיר את קורות חייו של המחבר ימצא לפעמים את הקשר בין אותם מאורעות ואישים¹³ אשר זיזעוהו בחייו ובין המעשים המסופרים בסיפוריו, שבהם נהפכו הללו למסר כללי בעבור כל קוראיו. שרפת ביתו ואיבוד ספריו נהפכו ב"עם כניסת היום" לשרפה שהתלקחה בקרב קהילות ישראל והרסה אורחות חיים והשאירה את הדור החדש עירום, בלי בגדים ובלי בית ובלי ספרים. עירום – כי נתערטלו

8. סמוך ונראה (הערה 5 לעיל), עמ' 143–155.

9. עד הנה (כל סיפוריו של שמואל יוסף עגנון, ז'), ירושלים ותל-אביב תשכ"ד, עמ' קעא–קעז.

10. "משלמות לעבודה זרה: עיונים ב'פת שלמה' לש"י עגנון", הספרות ג (1972), עמ' 295–311.

11. "עיון נוסף ב'פת שלמה'", מאזנים 41 (1975), עמ' 315–323.

12. "דור ללא מלבושים וללא ספרים", מסות על סיפורי ש"י עגנון, תל-אביב תשכ"ד, עמ' 175–187.

13. בכמה מקומות עגנון עצמו מודה על השפעת אנשים שהכיר ודברים שאירעו לו בחיבור סיפוריו; ר' מעצמי אל עצמי (הערה 1 לעיל), עמ' 26.

מהמצוות, כלשון רש"י לבראשית ג, ז, ד"ה וידעו כי ערומים הם, על פי בראשית רבה יט, ו (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 175); ובלי בית – כי שני הבתים שישראל עשו את חייהם בהם: בית המדרש ובית הכנסת, נתרוקנו מאיש; ובלי ספרים – כי אין רבים העוסקים בהם כבימים עברו.

לאחר שאמונה ירון פרסמה את המכתבים שכתבו הוריה זה לזה בפירודם לרגל נסיעותיהם בהזדמנויות שונות,¹⁴ נתגלו לעיני שוחריו של עגנון פרטים שונים המבהירים את מקורות השראתו והמאפשרים לעקוב אחר התגלגלותו של המעשה הפרטי לסמל דרך עטו. אחד הנושאים שהולכים וחוזרים באיגרות מעגנון לאסתרליין יקירתו וממנה אליו הוא משלוח המכתבים וקבלתם, הקשר החי היחיד בין עגנון לבין אשתו, בנו ובתו. לכן אין להתפלא על המקום החשוב שתופס במעשה הסיפור משלוח המכתבים שמסר יקותיאל נאמן לאותו שביקש לאכול פת שלמה. הדאגה הפרטית, כלומר מעשה ההתכתבות, שהציקה את לבו של עגנון כל כך, נהפכת לאחר שנים לסמל השליחות האלוהית של עם ישראל המתממה במשלוח המכתבים – הווה אומר בקיום המצוות – שמסר בידו יקותיאל נאמן, אשר ידע פנים אל פנים את "אדון (...)" קריאה זהירה באותם המכתבים שב"אסתרליין יקירתי" מגלה את דאגתו של עגנון באשר לחינוך היהודי של בנו (מכתבים מס' 191, 195). וזהו אחד המרכיבים הדמטיים ביותר במהותם של שני הסיפורים, ושמותיהם מעידים על כך.

השימוש בפועל כנ"ס לגבי זמן נפוץ מאוד בספרות חז"ל ובספרות השו"ת. "משנכנס אב ממעטין בשמחה", אומרת המשנה בתענית (ד, ו), והבירייתא: "משנכנס אדר מרבין בשמחה" (בבלי תענית כט ע"א), וכן "נכנסה שבת" (ירושלמי עירובין א, י [יט ע"ג]; ב, א [כ ע"א]; ו, ד [כג ע"ג]), "שבת נכנסת" (בראשית רבה יב, יג [מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 112]). במקומות רבים בשו"ת השתמשו רז"ל בביטוי "כניסת השבת" (שו"ת הרמ"א, סימן קלא, ג; נודע ביהודה, מהדורא תנינא, אורח חיים, סימן מד, ד"ה ועכשיו נדבר; חלקת יעקב, אורח חיים, סימן סז, ד"ה מכתבך בח"ד; הר צבי, אורח חיים, א, סימן קנה, ד"ה אגב לא, ועוד הרבה) וכן בביטוי "כניסת החג" (שו"ת ציץ אליעזר, ז, סימן מט: קונטרס אבן יעקב, פרק ה, ד"ה ולפענ"ד איני; יביע אומר, ב: אורח חיים, סימן יט, ד, ד"ה והנה; משנה הלכות, יא, סימן תקיז, ד"ה אלא דמעתה; עטרת פז, א, כרך ג: חושן משפט, סימן טו, ד"ה וגם לפי). אבל הביטוי "עם כניסת היום" הוא נדיר מאוד – אינו בתלמודים ובמדרשים ובספרות השו"ת הקיימת עד ימי כתיבת סיפורים אלו, ויש למצאו רק בתשובה אחת של החת"ס סופר (חלק א [אורח חיים], סימן קעב), שבה דן הפוסק בשאלה אם מי שנעשה בר מצווה ביום הכיפורים חייב

14. ש"י עגנון, אסתרליין יקירתי, מהדורה מחודשת, ירושלים ותל-אביב תש"ס.

בעיניו מן התורה ביומו. מעל ומעבר לעיצומה של השאלה טמון כאן הנושא הקשה המדאיג את עגנון, שמירת המצוות בקרב בני ביתו, ובהשלכה בקרב כל העם. אך לא רק השמירה כשלעצמה מדאיגה אותו, אלא במיוחד מהותה של האמונה המתבטאת על ידי שמירת המצוות.

השאלה שדן בה החת"ם סופר כורכת שני נושאים שהיו רגישים מאוד אצל המחבר: יום הכיפורים מצד אחד¹⁵ ומצד אחר הרקע הנותן טעם ומשמעות לקדושת אותו יום: שמירת המצוות. עצם היותו בלויית בתו ביום הכיפורים בבית הכנסת המחוסר ידע, להב ורוממות מעלה בלבו של עגנון את השאלות הדרמטיות על אודות המשכיותו הרוחנית של העם היהודי.

הוא מבקש בגניזת בית הכנסת דברים כדי לכסות בהם את עירומה של בתו, כי נשרפה שמלתה. האש שהתלקחה מקרוב גרמה לערטילאותה הרוחנית, כערטילאות אדם וחיה לאחר חטאם. אך מקום הגניזה ריק, שכן הספרים, השומרים בתוכם ערכי חיים ואורח חיים, כבר אינם מצויים בקרב העם מסיבות שאינן מובנות לגמרי. אין אמונה כדי להלביש בה את עירומה של הנשמה. וכן המספר ממשיך¹⁶:

כשהייתי תינוק רגיל הייתי לפשפש כאן והייתי מוצא דברים הרבה. איני יודע מה טעם היום לא מצאנו כלום, אבל זכור אני שמצאתי כאן דבר גדול על צורך וצורה ורצון.

לאיזה ספר מתכוון עגנון? מהו אותו דבר גדול המסתתר בתוכו, ועל מה רומזים המונחים "צורך וצורה ורצון"? את התשובה לשאלות הללו אפשר למצוא באחד מכתביו החשובים ביותר של הרמב"ם: הקדמתו לפרקי אבות הידועה בשם "שמונה פרקים לרמב"ם", אחד המקורות הבסיסיים ביותר באשר להגדרתה של אמונת ישראל. בחתימת הפרק הראשון: הרמב"ם¹⁷ כותב:¹⁸

ודע שזאת הנפש האחת אשר קדם ספור כחותיה וחלקיה – היא כחומר, והשכל – לה צורה. וכשלא הגיעה לה צורה – יהיה כאלו מציאות ההכנה שבה לקבל הצורה ההיא לבטלה, וכאילו היא מציאות הבל. והוא שאמרו: גם בלא דעת נפש לא טוב (משלי יט, ב). רצה לומר: שמציאות הנפש שלא

15. ר' בספרו של קורצווייל (הערה 12 לעיל) את מאמרו "חוויות יום הכיפורים בכתבי עגנון", עמ' 269–282.

16. עד הנה (הערה 9 לעיל), עמ' קעז. ההדגשות במובאות כאן ולהלן שלי.

17. עגנון מעיד על עצמו שהעריך והעריץ את הרמב"ם מאז היה בעל דעת. ר' בחנותו של מר לובלין, ירושלים ותל-אביב תשל"ה, עמ' 41.

18. הקדמות לפירוש המשנה, בעריכת מ"ד רבינוביץ, ירושלים תשכ"א, עמ' קנט-קס. הנוסח שלעיל הוא כמובן תרגומו של שמואל אבן תיבון למקור הערבי.

הגיעה אליה **הצורה**, אבל תהיה נפש בלא דעת – לא טוב. אבל הדברים על **הצורה**, והחמר, והשכלי, והדעות כמה הן, ואיך יגיעו אליהן – אין זה מקומם, ולא יצטרך במה שנרצה לדבר על המדות; והוא יותר ראוי "בספר הנבואה" אשר זכרנו. ובכאן אפסיק בזה הפרק ואתחיל באחר.

ובפרק השמיני כתב:¹⁹

ונשארנו על שרשינו: שברשות האדם היא המצוה והעברה, והוא הבוחר בפעולותיהן; מה **שירצה** לעשותו – יעשה; ומה שלא **ירצה** לעשותו – לא יעשה; רק אם יענישהו השם יתברך על חטאו שיבטל **רצונו**, כמו שבארנו. ושקנין המעלות והפחיתות בידו, ומפני זה – **צריך** לו שישתדל לקנות לנפשו המעלות – שאין לו מעיר זולתו שיעירהו עליהן. והוא אמרם במוסרי זאת המסכתא: אם אין אני לי – מי לי?

עגנון מסכם: "אלמלא צורך היום הייתי מפרש לך את הדבר על בוריו והיית רואה שאין זה משל אלא דברים כפשוטם". מתוך שמצא תקווה להגשמתה של מציאות רוחנית בעתיד לבוא – כי אותם אידאלים אינם משל, אלא לבשו צורה מוחשית בעבר, אותו עבר אשר לעילוי נשמתו כתב הוא ספר תורה – פנה היראה מהאב ומבתו, והלחינו מנגינות חדשות לתפילות שבליל כל נדרי, כאלו שלא שמעה אוזן מעולם. ואותו נושא, ואותה דרמה, אף משתמעים מהסיפור "פת שלמה". טרחו רבים בפיענוח המקור ההלכתי של שמו של סיפור זה, ובאתי להוסיף על פיענוחם. בשולחן ערוך, אורח חיים, סימן שפז, אנו קוראים כדלקמן:

המשתתפים במבוי צריכים לערב בחצירות כדי שלא ישכחו התינוקות תורת עירוב, שהרי התינוקות מכירים מה נעשה במבוי. לפיכך אם נשתתפו במבוי בפת, סומכין עליו ואין צריכין לערב חצירות (ו) שהרי התינוקות מכירים בפת.

במשנה ברורה, באותו סימן של אורח חיים שסומן לעיל, סעיף קטן ו, כתב החפץ חיים:

שהרי התינוקות מכירים בפת, מתוך שהפת היא חיי האדם, לפיכך מכירים בו כשמשותפים בו [ב"י] ומיירי שהניחו הפת בבית שבחצר והיה פת שלמה ולא פרוסה ואי לאו הכי לא מהני.

בעל הסיפור שואף לפת שלמה במוצאי שבת, כשכבר אינה נצרכת לא לסעודת שבת ואף לא לעירוב, אלא לחייו ולחיי תינוקותיו – הן חיי הקודש הן חיי החול, השומרים בתוכם מהניצוצות שנשתמרו מימי הקודש. כל הדרמה המשתלשלת

19. שם, עמ' ריז-ריח.

בסיפור נובעת מתוך המצב שבו שרוי בעל הסיפור. לא לחינם הסיפור מתחיל ומסתיים במילים "אדם בודד הייתי באותו פרק, אשתי וילדי ישבו בחוצה לארץ וכל טרחת מזונותי היתה מושלכת עלי". עליו היה להשיג את "הפת השלמה" ונכשל. יקותיאל נאמן – המסמל את דמותו של משה רבנו, כפי שפירש בשעתו קורצווייל, וטעמו ונימוקו עמו²⁰ – מוכיחו קשות "עקב עקוב עיכובו", כי בגלל עצלותו אשתו ובניו מתגלגלים בחוצה לארץ בלא אב ובלא בעל. יעקב כ"ץ יפה כתב:²¹

ואמנם הכריע עגנון ללא פקפוק בשאלה המרכזית שבדורותיו: הוא קיבל את גזר דינה של ההיסטוריה, כי החברה המסורתית כפי שהכיר אותה בנעוריו, נידונה להתפרקות. העמדה של ההתבוללות לא היתה לגביו מעולם בגדר יצר הרע. תחת זאת הודה בחוקיותה של התנועה הלאומית, שיצאה לבנות בית קיום לאומה, בית כמשעמו ובית בתורת משכן לרוח. להקמת משכן זה תרם עגנון את תרומתו מימי הצטרפותו לבוני הישוב, בני העליה השנייה, בהרחבת הלשון ובהעשרת הספרות [...] הצד, שכנגדו העמיד עגנון את "לאומיותו", היא החברה המסורתית, שאותה אהב אהבה עזה על דמויותיה, הליכותיה וסמליה. הוא אף גשר גשר בין החברה המסורתית והלאומית בהבלעת החברה הראשונה בתוך החברה האחרונה דרך העיצוב האמנותי.

אשתו ובניו באירופה, רחוקים מהמשכן הרוחני שברצונו לבנות בארץ אבותינו, ודכדוכי נפש מעיקים על לבו שעה ששואל את עצמו אם הוא מכין פת שלמה בעבור התינוקות שלו, בו בזמן שהוא בארץ ואשתו ובניו יושבים בחוצה לארץ. כנגד יקותיאל נאמן מופיע מר גרסלר. אין ספק שמר גרסלר הוא יצר הרע, כפי שהבינו מומחים בדבר בניתוחם את פרק ז של הסיפור, כמובא במאמרו של הולץ (הערה 10 לעיל). וכבר הורונו חכמינו: "אמר ריש לקיש: הוא שטן הוא יצר הרע הוא מלאך המות" (בבא בתרא טז ע"א). ומעניין הדבר שבנדרים לב ע"א מסביר החכם לגבי מחדלו של משה בהתמהמהו למול את בנו: "לא למשה רבינו בקש שטן להרוג אלא לאותו תינוק". המספר כמשה מתמהמה בקיום מצווה כלפי בניו; משה התעכב במילת בניו, והמספר בהביאם לארץ. ודמות משונה של תינוק מופיעה בסוף הסיפור:

בתוך שאני מטרף לבי ראיתי לתינוק אחד יושב ובידו חלה מכורכמת כאותן החלות שהיתה אמא עליה השלום אופה לנו לחג הפורים ועדיין טעמן שמור

20. במאמרו "ניתוח הסיפור 'פת שלמה' כדוגמה לפיענוח ספורי 'ספר המעשים'" שבספרו הנזכר (הערה 12 לעיל), עמ' 86–94.

21. "עגנון מול המבוכה הדתית", לעגנון שי: דברים על הסופר וספריו, בעריכת ד' סדן וא"א אורבך, ירושלים תשכ"ו, עמ' 164.

בפי. כל חללו של עולם הייתי נותן בפרוסה אחת מאותה חלה. לבי עמד בי ברעב ושתי עיני ננעצו באותו תינוק שאוכל ומפרפר וזורה.

כנראה מר גרסלר ויקותיאל נאמן התרוצצו בקרבו של המספר, ששמר על מכתביו של נאמן והתעכב לשלחם בבית הדואר מחמת עיסוקו עם גרסלר. אך על בקשת פת שלמה עמד, ודמות תינוק אוכל חלה כחלות שהייתה אופה אמו לכבוד פורים מתייצבת מול עיניו. באותה שעה נאמן מקרבו אל התינוק, המקשרו אל העבר המתוק שעבר ובטל מן העולם, וגרסלר מעלה בו כעס על אותו תינוק,²² המעמידו מול עתיד המנותק מן העבר, שהרי הוא אוכל מהחלה אך אינו נזהר באכילתו ומפרפר וזורה. "התחלתי מוכיח את עצמי", אומר המספר, על שביקשתי לי פת שלמה בשעה שהייתי מסתפק אפילו בפרוסה קטנה".

יש מקור בספרא (שמיני א [מג ע"ד]) שבו החכמים שמים בפי משה את הדואליות: יצר הרע מול האמונה הטהורה, וכן לשונו:

ויאמר משה זה הדבר אשר צוה ה' תעשו. אמר להם משה לישראל אותו יצר הרע העבירו מלבכם, ותהיו כולכם ביראה אחת ובעצה אחת לשרת לפני המקום כשם שהוא יחידי בעולם כך תהא עבודתכם מיוחדת לפניו, שנאמר: ומלתם את ערלת לבבכם. ומפני מה? כי אני ה' אלהיכם הוא אלהי האלהים ואדוני האדונים. עשיתם כן וירא אליכם כבוד ה'.

הסרת הערלה מופיעה במדרש זה כסמל לאמונה הטהורה, זו שיש להשיג ולהעביר לבנים בשלמותה, ואם לא בשלמותה על כל פנים בחלקה.

הולץ (הערה 10 לעיל) הציע בשעתו דרך הבנה לסיפור זה הקרובה למוצע כאן, אך המבוססת על מקורות שונים. הדברים שהועלו כאן לא באו לסתור את דבריהם של הראשונים אלא להוסיף דרך הבנה שונה במקצת מאותן דרכים שפולסו על ידי חכמים ונבונים בזמניהם.

ומתוך העיון בדברי חז"ל להבנת סיפורים אלו יהא זכור לטוב אותו איש שערג לימים עברו אשר לא יחזרו כי אם רק לימות המשיח²³ והעמיד להם אנדרטה עולמית, בל ישתכחו לעולם ויתמשך אורם מדור לדור.

22. מסיפורים אחרים יוצא שיש איזו נימה שלילית אצל עגנון לגבי תינוקות. ר' "עד הנה", עד הנה (הערה 9 לעיל), עמ' לה-לו; "פי שנים", סמוך ונראה (הערה 5 לעיל), עמ' 133, 136.

23. "ואפילו מתוך דבריהם של חול אתה שומע כמה נאים היו דורות הראשונים וכמה נאים היו מעשיהם. ונפשך בוכה במסתרים מפני גאוותן של ישראל שניטלה מישראל ולא תחזור לישראל עד לביאת המשיח" ("הפקר", סמוך ונראה [הערה 5 לעיל], עמ' 191).